

تذکره الخواص

صدیقه خوش‌نژادپان

تذکره الخواص من الامة بذكر خصال الائمة، يوسف بن
قرظلی معروف به سبط ابن جوزی (۵۸۱ - ۶۵۳ق)، تحقیق:
حسین تقی‌زاده، قم، مجمع جهانی اهل‌بیت(ع)، چاپ اول،
۱۳۸۲ش، ج ۲، ۶۹۳ + ۸۲۳ ص، وزیری.

ابوالفرج ابن‌جوزی (۵۹۷ق) از علمای بزرگ اهل سنت و جد مادری یوسف بود. نظر به شهرت و موقعیت ممتاز ابن‌جوزی، یوسف به «سبط ابن‌جوزی» شهرت یافت. سبط نیز از علمای برجسته اهل سنت به شمار می‌رفت و در عین حال سخنوری توانمند و صاحب نفوذ بود که در مجالس و عطا و علما، پادشاهان و وزرا حضور پیدا می‌کردند و حتی برخی اهل کتاب را هم به این محافل می‌کشاند و گاه منجر به اسلام آوردن آنها می‌شد. ^۱ نه تنها در عرصه دانش و وعظ سرآمد بود، بلکه در صحنه جهاد ضد صلیبی نیز حضور فعال داشت و مردم را به حضور در این جهاد، دعوت می‌کرد و موفق شد عده زیادی را به صحنه نبرد بکشاند. حتی زنان، گیسوان خود را بریدند و جهت تهیه زمام اسبهای مجاهدان، در اختیار آنها گذاردند.^۲

پرسفر بودن، یکی از شاخصه‌های زندگی سبط ابن‌جوزی است و این سفرها برای او برکات علمی زیادی را به دنبال داشته است. بخش عمده سفرهای او تقریباً به این ترتیب است: شام، اربل، موصل، حران، حلب، دمشق، قدس، بغداد، مکه، ناپلس، عکا، طور، قاهره، دمیاط، کرک، خلاط، اسکندریه، قاسیون و بعلبک. معمولاً در تاریخ زندگانی شخصیتها، سفرهای مهم ثبت می‌شود و مسلماً در این بین به شهرهای دیگر نیز سفر داشته به ویژه در مسیر سفرها. به جز چند مورد معدود که برای رهبری جهادگران عازم شده بود، هدف اصلی او بهره بردن و شنیدن حدیث از علمای سرزمینهای مختلف و نیز موعظه بوده است. به برکت این سفرها توانست بیش از سی عنوان کتاب در بیش از یکصد مجلد تألیف کند.

مذهب سبیط ابن جوزی

او نخست پیرو مذهب حنبلی بود و سپس مذهب حنفی را برگزید.^۲ از ویژگیهای شاخص سبیط محبت شدید به اهل بیت پیامبر اعظم (ص) است. ابن کثیر می‌نویسد: روزی از او خواسته شد که درباره مقتل امام حسین (ع) صحبت کند. بالای منبر نشست و پس از سکوت به مدت طولانی، دستمالی به صورت گذاشت و به شدت گریست. سپس دو بیت درباره امام حسین (ع) خواند و در حال گریه از منبر پایین آمد.^۳ همین انگیزه محبت به اهل بیت (ع) زمینه تدوین تذکرة الخواص را پدید آورد.

عشق او به اهل بیت (ع) به قدری بود که برخی او را شیعه پنداشتند. ذهبی (۷۴۸ق) در معرفی او می‌گوید: «تم انه ترفض وله مؤلف فی ذلك؛^۴ سپس او رافضی شد و کتابی در این زمینه نگاشت.» همچنین او در جای دیگر می‌نویسد: «رایت له مصنفاً يدل علی تشیعه؛^۵ کتابی از او دیدم که دلالت بر تشیع او داشت.» ما دلیلی بر ادعای تشیع سبیط نیافتیم. به دلیل عدم دسترسی به کتاب ریاض الافهام، ندانستیم که آیا می‌توان به آن استناد کرد یا خیر. اگر مراد ذهبی از کتابی که حکایت از تشیع سبیط دارد، تذکرة الخواص باشد، چنین ادعایی قابل قبول نیست؛ زیرا:

الف) تألیف کتابی در مدح اهل بیت (ع) منحصر به او نیست بلکه بسیاری از اهل سنت نیز در این زمینه تألیفات مستقلی داشته‌اند؛ از جمله: کفایة الطالب، نور الابصار، الفصول المهمة، الشذرات الذهبیه، مطالب السؤل، معالم العترة، تاریخ موالید الائمة ووفیاتهم، تاریخ الائمة، الاتحاف بحب الاشراف، ینابیع المودة و... آن عده از اهل سنت که بخشی از کتابشان به فضایل اهل بیت اختصاص دارد، آن قدر فراوان است که به آسانی نمی‌توان آنها را برشمرد.

ب) نویسنده، کتاب خود را با دو تحریر نگاشته است. در مقدمه یکی از آنها امام علی (ع) را خلیفه چهارم معرفی کرده، می‌نگارد: «فهذا کتاب فی فضل الامام العلیم، والحجر الحلیم، والسید الکریم، اخی الرسول، وبعل البتول، وسیف الله المسلول، سید الحنفاء و رابع الخلفاء، و...»^۶

ج) مسئله عول در باب ارث را پذیرفته^۷ در حالی که شیعیان آن را نپذیرفته‌اند. به فرض که سبیط در زمانهای بعد شیعه شده باشد، اما این کتاب را در زمان سنی بودن نوشته است و از آثار اهل سنت به شمار می‌رود.

تذکرة الخواص

تذکرة الخواص از جمله آثار حدیثی اهل سنت به شمار می‌رود و بنای نویسنده بر آن بوده که اخبار را به صورت مسند ذکر کند. از این کتاب به گونه‌های مختلف نام برده شده است:

تذکرة الخواص من الامة بذکر خصائص الائمة؛ تذکرة الخواص من الامة فی ذکر خصائص الائمة؛ تذکرة خواص الامة فی معرفة الائمة؛ مناقب و مناقب علی (ع).

مصحح کتاب، عنوان اول را برگزیده و در مقدمه نویسنده هم همین عنوان ضبط شده است.

باب اول، نسب امام علی(ع) و نام، کنیه، صفت، پدر، مادر، برادران و خواهران او.
 باب دوم، فضایل امام علی(ع). پس از ذکر آیات نازل در شأن آن حضرت، احادیث مشهور و متواتر در فضیلت حضرت ذکر شده است.
 باب سوم، خلافت امام علی(ع). عمده اخبار این بخش به سه جنگ مهم در دوران خلافت امام(ع)، یعنی جمل و صفین و نهروان اختصاص دارد.
 باب چهارم، ورع امام علی(ع) و زهد و خوف و عبادت او. نظر به اینکه زهد و عبادت امام علی(ع) از ویژگیهای بارز حضرت است، یک باب به اخبار این دو امر اختصاص یافته است.
 باب پنجم، منتخباتی از سخنان امام(ع) است، ابتدا چند خطبه آمده و سپس سخنان دیگر آن حضرت در موضوعات مختلف گرد آمده است.
 باب ششم، شهادت امام علی(ع). در این باب، چگونگی شهادت، میراث حضرت، والیان حضرت هنگام شهادت، انگشتر، موالی، مسانید و همسران حضرت، تبیین شده است.
 باب هفتم، همسران و فرزندان امیرمؤمنان(ع). اگرچه عنوان باب حکایت از منحصر بودن مطالب آن به همسران و فرزندان امام(ع) است، اما پس از ذکر این امور، به معرفی جعفر بن ابی طالب و عبدالله بن جعفر نیز پرداخته شده است.
 باب هشتم، شرح حال امام حسن(ع). در این باب فضایل امام حسن(ع)، اتفاقات پس از شهادت امام علی(ع)، وفات امام حسن(ع)، فرزندان امام(ع) و معرفی چند تن از نواده‌های او آمده است.
 باب نهم، شرح حال امام حسین(ع). این باب بیشتر به زندگی سیاسی امام حسین(ع) اختصاص دارد. پایان‌بخش این باب، فصلی در مورد یزید بن معاویه و جواز لعن او و بحثی درباره قیام مختار و انتقام خداوند از قاتلان امام حسین(ع) است.
 باب دهم، شرح حال محمد بن حنفیه. پس از بیان برخی ویژگیهای او، سخنان و چگونگی وفات و فرزندان او ذکر شده است.
 باب یازدهم، شرح حال خدیجه کبری و حضرت زهرا(س). در این باب فضایل این دو شخصیت بزرگوار و چگونگی وفات آنها و نیز فرزندانشان بیان شده است.
 باب دوازدهم، شرح حال بقیه امامان(ع). زندگینامه مختصر نه امام باقیمانده در آخرین باب آمده است.
 نسخه‌های تذکره الخواص، نشان می‌دهند که نویسنده کتاب خود را دو بار تحریر کرده است. به عبارت دیگر پس از تألیف و نشر آن، کتاب را با ویرایش جدید نیز منتشر ساخته است و رابطه میان دو تحریر، عموم و خصوص من وجه است. نسخه‌های دیگری نیز از این کتاب موجود است که در واقع خلاصه آن می‌باشد.

تحقیق تذکره الخواص

الف) چاپ سنگی در ایران به سال ۱۲۸۵ق. تاریخ استنساخ آن به سال ۱۲۸۴ق باز می‌گردد.

- (ب) چاپ حروفی در نجف به سال ۱۳۶۹ق توسط چاپخانه علمیه و با مقدمه عبدالمولی طریحی.
- (ج) چاپ حروفی در نجف به سال ۱۳۶۹ق با مقدمه چاپ سنگی و مقدمه سیدمحمدصادق بحرالعلوم توسط مکتبه حیدریه.
- (د) چاپ حروفی در بیروت به سال ۱۳۰۱ق با مقدمه سیدمحمدصادق بحرالعلوم. این چاپ از روی چاپ قبل حروفچینی جدید شده است.
- همه چاپهای حروفی تا پیش از چاپ مجمع جهانی اهل بیت(ع) به نسخه چاپ سنگی باز می‌گشت، اما تحقیقی که توسط جناب آقای حسین تقی‌زاده صورت گرفته بر اساس نه نسخه زیر است:
۱. نسخه کتابخانه مرعشی به شماره ۸۳۲۲ق، کاتب و تاریخ کتابت ندارد، اما عبارت «بلغ مقابله علی الاصل؛ با اصل مقابله شد» و جمله دعایی پس از نام مصنف: «متع الله العالم بحیاته و نفعهم بشریف اوقاته؛ خداوند، عالم را از وجود او بهره‌مند سازد و با اوقات شریف او به مردم نفع رساند» ظهور در اعتبار آن و نیز کتابت در عصر مؤلف دارد.
 ۲. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۱۵۳۰، کتابت: قرن نهم.
 ۳. نسخه کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی به شماره ۳/۹۶، کتابت: ۱۰۱۲ق.
 ۴. نسخه کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی به شماره ۹/۹۰، کتابت: هزار و اندی، کاتب: محمدابراهیم.
 ۵. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۲۰۷۶۰، کتابت: قرن دوازدهم.
 ۶. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۷۱۴۸، کتابت: ۱۲۸۳ق، کاتب: احمد بن ملامحمدتقی دارابی شیرازی.
 ۷. چاپ سنگی در سال ۱۲۸۵ق، استنساخ: ۱۲۸۳ق، کاتب: جلال‌الدین بن محمدوسیم.
 ۸. نسخه کتابخانه مرعشی به شماره ۲۸۳۴، بدون تاریخ کتابت. این نسخه منتخب تذکرة الخواص است.
 ۹. نسخه فوق در سال ۱۳۱۱ق به تصرف محمدباقر بهاری در آمد و او طبق نسخه‌هایی که از این کتاب در اختیار داشته آن را کامل کرده است.
- مصحح پس از ذکر نسخه‌های مورد استفاده، نسخه‌های خطی دیگری را نیز معرفی کرده که به آنها دسترسی پیدا نکرده است. جهت احیای این کتاب، اقدامات زیر انجام شده است:
۱. روش برخی مصححان آن است که از میان نسخه‌های متعدد، متن صحیح‌تر را انتخاب کرده و تنها هنگام برخورد با مشکل در عبارت، به نسخه‌های دیگر مراجعه می‌کنند و مشخصات همه نسخه‌ها را به عنوان منابع در مقدمه ذکر می‌کنند اما مصحح این کتاب، همه عبارات نه نسخه مذکور را از نظر گزینده است.
 ۲. گذشت که تذکرة الخواص، از سوی نویسنده، دارای دو تحریر بوده است. موارد مشترک بدون علامت مخصوص است و اگر عبارتی تنها در یک تحریر بوده داخل کروشه گذارده شده با اشاره نسخه‌ای که در آن موجود بوده است.
 ۳. انتخاب عبارت صحیح‌تر در متن و اشاره به عبارات دیگر در پاورقی.

۴. جهت روشن شدن عبارت، گاه نیازمند توضیح کوتاه یا اضافه کردن کلمه‌ای بوده که مصحح، چنین عبارتی را در گروه قرار داده است.
۵. مراجعه به مصادری که نویسندگان از آنها استفاده کرده و مقابله با عبارات آنها و ذکر نشانی در پاورقی.
۶. تا حد امکان ذکر شواهد و قرائن برای موضوعات مطرح شده، به ترتیب از مصادر کهن‌تر تا عصرهای بعد و نیز طرح مناقشات وارد در اطراف مطالب مذکور. مصحح تحقیقات فراوانی را در اطراف مطالب کتاب انجام داده و در پاورقی ذکر کرده به گونه‌ای که حدود دو، سوم مطالب کتاب در پاورقیهای محقق آمده است.
۷. از جمله اموری که در این تحقیق جلب نظر می‌کند آن است که محقق به ذکر منابع در پانویست بسنده نکرده و گاه به مناسبت، تحقیقات مبسوطی را ارائه کرده است. به عنوان نمونه هنگامی که مؤلف، حدیث منزلت^۱ را به روایت سعد بن ابی وقاص نقل می‌کند (ج ۱، ص ۲۰۰) محقق در پاورقی با ذکر منابع متعدد، ۲۳ نفر را معرفی می‌کند که آنها حدیث منزلت را از سعد نقل کرده‌اند و در ادامه، از پنجاه نفر غیر از سعد بن ابی وقاص نام می‌برد که حدیث منزلت را نقل کرده‌اند به گونه‌ای که این بخش از پانویست، رساله‌ای مستقل در حدیث منزلت به شمار می‌رود.
- در این تحقیق، مواردی از این دست فراوان مشاهده می‌شود، از جمله بحث برادری پیامبر(ص) و امام علی(ع) (ج ۱، ص ۲۲۲-۲۳۰) و محسن فرزند امام علی(ع) (ج ۱، ص ۲۶۱-۲۶۳). در واقع این اثر علاوه بر تحقیق، مستدرک تذکره الخواص نیز به حساب می‌آید.
۸. ذکر شرح حال مختصر اعلام و اسماء وارد در متن.
۹. شرح واژه‌های دشوار در پاورقی.
۱۰. شرح حال مفصل نویسندگان، معرفی کتاب و کیفیت تحقیق که روی هم مقدمه‌ای گسترده در ۷۲ صفحه را تشکیل داده است.
۱۱. تهیه فهرستهای متعدد به گونه‌ای که ۲۸۰ صفحه را به خود اختصاص داده است: آیات، احادیث و آثار، اشعار، اعلام و القاب و کنیه‌ها، قبایل و طوایف و شعوب و امم، حیوانات، اماکن، ایام و وقایع و ماهها و حوادث، درختان و اشیاء، کتابها، مصادر تحقیق و موضوعات.^{۱۰}
۱۲. مجمع جهانی اهل بیت(ع) نیز کتاب را با صفحه‌آرایی مناسب و با طرح جلد زیبا و چشم‌نواز به چاپ رسانده است.
- در پایان، قابل ذکر است که مصحح کتاب نهایت تلاش را جهت احیای این اثر ارزشمند انجام داده و هرآنچه را که احتمال می‌داده خواننده به آن نیاز دارد، ذکر کرده است. بی‌تردید، این چاپ، بهترین متن تذکره الخواص است که تاکنون نشر یافته است.

پی‌نوشتها

۲. ر.ک: تاریخ الادب العربی، ج ۶ ص ۱۴۰. جهت آگاهی از شرح حال سبط ابن جوزی ر.ک: ذیل الروضتین، ص ۲۸ و ۳۹ و ۱۹۵؛ وفيات الاعیان، ج ۳، ص ۱۴۲، ذیل مرآة الزمان، ج ۱، ص ۳۹-۴۳؛ سير اعلام النبلاء، ج ۲۳، ص ۲۹۶-۲۹۷؛ تاریخ الاسلام، ذهبی، حوادث ۶۵۱-۶۶۰ ص ۱۸۵؛ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۴۷۱؛ المبر فی خبر من غیر، ج ۳، ص ۲۷۳؛ فوات الوفيات، ج ۴، ص ۳۵۶؛ عیون التواریخ، ج ۲۰، ص ۱۰۳؛ البیایة و النهایة، ج ۱۳، ص ۲۰۶-۲۰۷؛ منتخب المختار، ص ۲۳۶؛ معجم المؤلفین، ج ۱۲، ص ۳۲۳؛ معجم المطبوعات العربیة و المعریة، ج ۱، ص ۶۸؛ تاریخ الادب العربی، ج ۶ ص ۱۲۰-۱۳۳.
۳. ر.ک: ذیل مرآة الزمان، ج ۱، ص ۳۹؛ تاریخ الاسلام، ذهبی، حوادث ۶۵۱-۶۶۰ ص ۱۸۵.
۴. البیایة و النهایة، ج ۱۳، ص ۲۰۷.
۵. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۴۷۱.
۶. سير اعلام النبلاء، ج ۲۳، ص ۲۹۷.
۷. تذكرة الخواص، ج ۱، ص ۱۰۱، باورقی.
۸. همان، ج ۱، ص ۲۸۸.
۹. پیامبر(ص) به امام علی(ع) فرمود: انت منی بمنزله هارون من موسی.
۱۰. جهت آشنایی بیشتر با تذكرة الخواص و شرح حال مؤلف آن و نیز کارهای انجام شده جهت احیای این کتاب رجوع شود به مقدمه مفصل مصحح در آغاز جلد اول.

